

MATS DELAND

Om den negativa kärleken

En essä om klass och fascism

När jag just hade börjat skriva den här texten fick jag av en slump veta att min far, då nio år och ett läshuvud, hade nekats möjligheten att söka till den frivilliga sexåriga realskolan som skulle ge behörighet till läroverket. En lärare frågade hans föräldrar, de sade nej. Som det berättas för mig visste de egentligen aldrig varför de nekade honom.

Den här typen av livsavgörande beslut reproducerar klassrelationer. Det är beslut som där och då framstår som rationella, men är svåra att motivera i efterhand, när omständigheterna ändrats på ett sätt som var svårt att förutse. Klass handlar bland annat om förmågan att orientera sig i ett samhälle som förändrats, och det är därför orienteringsförluster hör till de faktorer som nu används för att förklara anslutningen till högerpopulismens irrationalitet.¹

Nyligen publicerades den nionde delen av den tyska långtidsstudien ”Rechtsextremismus der Mitte” (ungefär: högerextremismen mitt i /det tyska/ samhället), som sedan ett antal år bedrivs vid universitetet i Bielefeld (tidigare i Leipzig). Sociologerna i Bielefeld är kända för en lång rad projekt inom våldsforskning, men kanske mest för studien ”Gruppenbezogene Menschenfeindlichkeit” (”gruppfokuserad människofientlighet” eller ”gruppbaserad misantropi”) som bedrevs där i ett decennium under ledning av Wilhelm Heitmeyer.² Bland mycket annat visade Heitmeyers forskarlag att den som hatar människor på grund av hur de ser ut eller var de kommer ifrån också ofta hatar dem som det inte gått

bra för här i livet: hemlösa, långtidsarbetslösa, tiggare. I en av många rapporter talar de om hur marknadsvärdet på människor blir ett sätt att mäta människovärdet. Bortåt tre femtedelar av den tyska befolkningen tenderar att likställa människovärde och marknadsvärde. Bland dem som starkast lutar åt den inställningen finns också sympatier för högerpopulistiska tankar, till exempel främlingsfientlighet. Men paradoxen är att dessa tankar är som starkast bland dem som till synes har sämst utsikter på arbetsmarknaden (och andra samhällets marknader): framför allt de med låg utbildning. Utslaget är inte lika tydligt utifrån inkomst och det kan ju tolkas som att människor med låg utbildning men ändå hyfsade inkomster är särskilt rädda om sin ställning.³ Det är som att marknaden blir en symbol för försynen.

Jag visste att jag läst något liknande någonstans.

Sociologer har i mer än ett sekel studerat fördomar; ingrupper och utgrupper. Som så många andra relaterar Heitmeyer till den amerikanske sociologen Graham Allport som 1954 konstaterade att den person som är fördomsfull mot en grupp tenderar att vara fördomsfull också mot andra.⁴ Konstaterandet bygger på statistiska samband. Fördomar tenderar att hänga samman, även om de kan vara olika starka på olika platser och i olika tider, eftersom de liknar varandra: det handlar hela tiden om att nedvärdera en utgrupp och kan man nedvärdera en grupp kan man också nedvärdera en annan. Tillsammans kan man säga att ett sådant system, eller som den tyska forskargruppen kallar det, *syndrom* av fördomar, sammantaget uttrycker en ideologi där den minsta gemensamma nämnaren är ojämlikhet.⁵ Huruvida man har erfarenheter av de grupper man ogillar verkar ha mindre betydelse. I dessa samband hittar vi den sociologiska basen för fascism.

Vad är det då som gör att hat mot dem som är olika också riktar sig mot dem som inte lyckats på marknaden? Eller annorlunda uttryckt: vad har klass och fascism med varandra att göra?

Hypotesen att det finns ett samband mellan klass och anslutning till auktoritära ideologier prövades tidigt. Ett viktigt bidrag var Erich Fromms opublicerade opinionsundersökning *The German Workers 1929: A Survey, Its methods and results* (publicerad på engelska och tysk översättning först på 1980-talet) som var en av

de första studierna av vad vi idag skulle kalla GAL-TAN-skalan.⁶ Delvis till sin besvikelse konstaterade Fromm nämligen att även stora delar av arbetarklassen uppvisade de auktoritära drag som han, marxisten, föreställt sig skulle känneteckna den borgerliga medelklassen. I det stora samlingsverket *Autorität und Familie* (1936) och i sin berömda bok *Flykten från friheten* (1941) försökte han senare förklara detta med hjälp av Freuds strukturlära.⁷ Kollegorna i den efter flykten undan nazismen löst sammanhållna Frankfurtskolan – resterna av Institut für Sozialforschung i Frankfurt am Main – Theodor W. Adorno och Max Horkheimer återkom till det temat i *Upplysningens dialektik* (1947), i kapitlet ”Antisemitismens element. Upplysningens gränser”.⁸

Med hjälp av medel från American Jewish Committee organiserade Horkheimer under kriget ett stort forskningsprojekt. Förutom flera opublicerade studier, bland annat en enkätundersökning om antisemitismen bland arbetare i USA, resulterade projektet i fem böcker. Den sista boken skulle från början heta ”The Fascist Character and the Measurement of Fascist Trends”, men fick ganska tidigt under processen ett mer neutralt namn, och sannolikt även en starkare betoning på psykologiska faktorer än de sociologiska anmärkningar om den kapitalistiska kulturindustrin och ett samhälle präglad av en allomfattande standardisering som ändå finns kvar i några av de avsnitt som Adorno skrev. Boken gavs ut, och blev berömd, under titeln *The Authoritarian Personality* (1950).

Bokens nästan tusen sidor författades av Adorno tillsammans med barnpsykologen Else Frenkel-Brunswik, en flykting från Österrike – ursprungligen från Lemberg/Lvov/Lviv i nuvarande Ukraina – tillsammans med två amerikaner, utvecklingspsykologen Daniel Levinson och psykologen och antisemitismforskaren Nevitt Sanford. I det inledande kapitlet konstaterar författarna den självklara svårigheten med att hitta personer som öppet skulle företräda eller identifiera sig med den ideologi som (då) just stod i begrepp att besegras på Europas slagfält. Undersökningens föremål formulerades därför som en ”beredskap” (readiness level) för att ansluta sig till en fascistisk ideologi. Men hur ska någon kunna veta vilka uppfattningar som i en viss situation utvecklas till fascistiska, om de inte är det från början?

Det är inte bara det, konstaterar författarna, att individen knappast lär identifiera sig med fascistiska uppfattningar strax efter ett

krig där fascismen grundligt besegrats. Det finns också en annan, och etiskt betydligt besvärligare fråga. Det är inte alltid som individen alls kan redogöra för sina uppfattningar. En del saker har vederbörande ingen lust att tala om, och det är egentligen det minst problematiska. Detta går att hantera i viss mån genom att förändra tekniken för själva frågorna. I ett tryggt sammanhang går det att prata lite friare, man kan laborera med positiva och negativa frågor och väva in dem i formuleringar som låter intervjupersonen behålla en del av sin integritet. Men det finns annat som är svårare att komma åt: det som personen inte riktigt kan sätta ord på, och det som till och med är okänt, och som göms i lager under det medvetna. För den som vill veta hur en person kommer att reagera på förändringar i samhället eller en viss sorts propaganda någon gång i framtiden är den typen av dispositioner väl så viktiga, kanske viktigare än artikulade åsikter. Den undersökning som planerades syftade därför betydligt längre än de attitydundersökningar den var modellerad på. De attityder som kunde uttryckas klart var egentligen de minst intressanta.

Arbetet påbörjades medan kriget ännu pågick – bristen på manliga respondenter var ett problem vid de första mätningarna – men avslutades under McCarthyismens höjdpunkt. Innan det gavs ut återvände Adorno till Västtyskland. Flera ur universitetets personal skulle liksom några av de mer positiva recensenterna senare drabbas av förföljelser för misstänkta vänstersympatier.⁹ Det är en viktig del av textens historia att den skrevs i en tid liknande vår, när den akademiska friheten, på många håll, hotas av en auktoritär opinion.

Och det var där jag hade läst det.

I ett avsnitt där Adorno diskuterar fientligheten mot fackföreningar bland människor med starka fördomar mot etniska minoriteter, konstaterar han att det är som om ”the concept of the free market coincides with the moral law” hos dessa människor. Då är det förstås inte så konstigt om var och en som försöker bryta med denna försynens ordning framstår som förhatlig. För dessa människor kommer, förklarar Adorno, ”any factors which introduce, as it were, an extra-economic element into the business sphere” att bli ”regarded by them as irregular”. Samtidigt godkänner

dessa människor utan omsvep de stora företagens välde, eftersom dessa, som de ser det, dominerar i kraft av sin styrka.¹⁰ Det finns en orättfärdig makt – de svaga, som manipulerar samhället till sin fördel – och en rättfärdig, de starka.

Det är fascism. Det är, förstås, också en form av fetischresonemang. Maktförhållanden naturaliseras. Men det illustrerar ett samband som är fundamentalt för att förstå fascismen. Makt, och övermakt, skapar inte nödvändigtvis avsky och motstånd. Det finns också en särskild njutning i underordningen.

The Authoritarian Personality har oftast uppfattats just som ett försök att förstå den individ som kan tänka sig att ansluta sig till en fascistisk regim. Det är också vad författarna säger, och det är så den har använts. Men det är inte hela syftet. För att lyckas måste, förklarade författarna, fascismen ha en massbas. Men den basen kunde inte förklaras genom de teorier om massans beteende som lanserats av Gustave Le Bon (som ger massans gruppdynamik egna krafter), utan genom de känslor som varje deltagare uppvisar. Alla sluter sig ju inte till en destruktiv massa. Det är inte massan i sig som är farlig, enligt författarna till *The Authoritarian Personality*, utan individer som drivs av "the most primitive and irrational wishes and fears". Dessa, i sin tur, förklarar de, är inpräglade i människors personligheter, i "long established patterns of hopes and aspirations, fears and anxieties that dispose them to certain beliefs and make them resistant to others".¹¹ Massan består av individer, och av dessa lockas en del, men inte andra, av fascismen, och inte för att de är en massa utan för att de är de individer de är – speglingar av det samhälle de vuxit upp i.¹²

Historikern Martin Jay betonar att för Adorno var det den teori som Freud format under höjdpunkten av sin karriär, det som kallas den tidige Freud, som kunde inspirera den kritiska teorin. Den sene Freuds diskussion om strategier för att förena de naturliga drifternas krav med den rådande samhällsordningen lämnade honom kall – varför anpassa sig till något som i sig självt är irrationellt, om nu ens intresse är att utforska irrationalitetens grunder?¹³ En del kan tjäna på en fascistisk politik, men det är just i övergången till massrörelse som stödet till fascismen blir irrationellt. De flesta som stöder fascismen kommer trots allt att förlora på det.¹⁴

Metoddiskussionen i boken utgår från Freuds strukturmodell,

som betraktar det mänskliga psyket som uppdelat i en mängd instanser, utformade vid olika tidpunkter under personens uppväxt. Dessa instanser hanterar de naturliga drifterna och i ett väl integrerat psyke utbildas en instans, jaget (the ego), som är förmöget till reflektion och rationalitet. Om något gått fel under barndomen, om barnet drabbats av våld eller kärlekslöshet, till exempel, fungerar inte den instansen som den ska och undermedvetna impulser orsakar neuroser och felhandlingar. Framför allt förlitade sig Adorno och de psykoanalytiker forskarlaget arbetade med på teorin om den oidipala konflikten, det vill säga förmågan att skaffa sig ett annat sexuellt laddat objekt än fadern/modern och att hantera faderns auktoritet utan att ladda den med för mycket psykisk energi.

I det ursprungliga projektet skaffade sig forskargruppen kontakter med verksamma psykoanalytiker i Los Angeles-området, många av dem själva judar. Det var på den tiden inte ovanligt att antisemitiska tendenser upptäcktes under terapin, och att det föranledde att den avbröts. Men det kunde också, som en av terapeuterna beskriver det, leda till att antisemitismen plockades upp och botades.¹⁵ Forskarna var långt ifrån ensamma i tiden om att betrakta fascistiska ideologielement som psykiska störningar. Under en period insamlades material från klinisk verksamhet, men projektet övergavs eftersom urvalet av undersökningspersoner blev alltför begränsat – det var inte den genomsnittlige amerikanen som kunde komma i åtnjutande av psykoanalytisk terapi.¹⁶

Istället knöts de psykoanalytiska studierna ihop med enkätundersökningarna. Intervjuerna kopplades till undersökningar utförda på grupper, som skulle avgöra om fördomarna kunde tänkas bero på andra faktorer än personligheten. Undersökningens andra kapitel är en demonstration av resonemanget, en lång redogörelse, skriven av Sanford, av intervjuer med två personer, den fördomsfulle Mack och den fördomsfrie Larry. Kapitlet följs sedan upp av ett senare kapitel där Sanford utvecklar de båda karaktärernas möjligheter att fungera i ett demokratiskt samhälle. Det framgår inte om intervjuerna är autentiska eller en konstruktion för att tydligare illustrera metoden. Den metodologiska innovationen var emellertid att det också fanns en ambition att översätta de kliniska intervjuerna till kvantitativa mått.¹⁷

Innovationen bestod i själva kombinationen, i antagandet att

det skulle vara möjligt att konstruera opinionsundersökningarnas frågor på ett visst sätt för att överföra inte bara den kliniska intervjuens frågeställningar, utan också dess tillvägagångssätt till frågeformulär som kunde få massspridning:

It was hoped, however – indeed it was necessary to our purpose – that the clinical material could be conceptualized in such a way as to permit its being quantified and carried over into group studies, and that the questionnaires could be brought to bear upon areas of response ordinarily left to clinical study. The attempt was made, in other words, to bring methods of traditional social psychology into the service of theories and concepts from the newer dynamic theory of personality and in so doing to make "depth psychological" phenomena more amenable to mass-statistical treatment, and to make quantitative surveys of attitudes and opinions more meaningful psychologically.¹⁸

Undersökningarna inleddes med konstruktionen av en antisemitism-skala, som snart kompletterades med en skala för etnocentrism.¹⁹ De båda skalornas interna konsistens testades med hjälp av subskalor (teoretiskt härledda och utformade enligt ett trial-and-error-förfarande då beräkningar av faktor- eller klusteranalyser skulle ha varit för omfattande att utföra för hand) vilkas interna korrespondens och korrespondens med den övergripande skalan komprimerade för det faktum att överensstämmelsen fråga för fråga var mer begränsad – det finns, som författarna konstaterade, flera sätt att vara antisemit på. Dessa båda skalor kunde ge ett mått på utbredningen av etnocentriska attityder och föreställningar i en befolkning, och kanske ett mått på de olika nyanser dessa fenomen kunde ha. Ett helt kapitel ägnades åt frågan om i vilken mån antisemitism skiljer sig från andra typer av etnocentriska föreställningar.

Vid konstruktionen av den tredje skalan gjordes ett försök, delvis i Fromms anda, att knyta de antisemitiska och etnocentriska syndromen och skalorna till ekonomiska och politiska faktorer: närmare bestämt till konservativa åsikter. Den skalan, PEC (Political and Economical Conservatism) blev på många sätt ett misslyckande, med relativt begränsad inre korrespondens och än svagare prediktion för de båda fördomsskalorna. Förekomsten

av allmänt konservativa åsikter med amerikanska mått (det vill säga en betoning av fria marknadskrafter och ekonomisk frihet) var helt enkelt ingen bra utgångspunkt för att diskutera fördomsfullhet. Däremot öppnade resultatet för det metodiska nytänkandet.

Det var först när den politiska höger-vänsterskalan inte fungerade som approximation som författarna definitivt måste vända blicken mot den djuppsykologiska strukturen – och det verkar också vara först då som de verkligen gör det helhjärtat. Här skiftar undersökningen också karaktär. Från att försöka få undersökningspersonerna att verkligen avslöja sina attityder, inriktas frågorna på att bryta det motstånd som den kliniske psykologen möter i jakten på djupare liggande skikt i den mänskliga psykologin. Undersökningslaget formulerade frågor som, baserat på teoretiska överväganden eller klinisk erfarenhet, ”could be regarded as ‘giveaways’ of trends which lay relatively deep within the personality, and which constituted a disposition to express spontaneously (on a suitable occasion), or to be influenced by, fascist ideas”.²⁰ Fortfarande gällde det att inte avslöja ändamålet med studien, författarna medgav att det fanns frågor om starka ledare och makt i formuläret som kunde avslöja intresset för fascism men som ändå måste finnas med av teoretiska skäl. Den andra dimensionen var intressantare, nämligen balansen mellan irrationalitet och objektiva sanningar. Alltför fantastiska påståenden skulle verka fränstötande, även om de egentligen var de som bäst appellerade till djupare psykologiska impulser, och därför innebära en underskattning av fenomenet. Om påståendet innehöll ett alltför stort element av sanning fanns det istället en risk att frågan besvarades efter rationellt övervägande och därmed med hjälp av fel skikt inom det individuella psyket: ”Each item had to have some degree of rational appeal, but it had to be formulated in such a way that the rational aspect was not the major factor making for agreement or disagreement.”²¹

Den gemensamma nämnaren var det dåligt integrerade jaget.²² Författarna konstaterar också att den auktoritära personlighetstypen, som visserligen hänger samman med en familjestruktur som utvecklats ”the last four centuries”, verkar harmoniera bättre med den samtida kulturen än vad de mindre fördomsfulla verkar göra.²³ I ett auktoritärt (och standardiserat) samhälle är det lättare att

vara fördomsfull och auktoritär än att ifrågasätta fördomar och auktoriteter. Den auktoritära personligheten är i grund och botten en frisk, harmonisk människa, mer harmonisk än den person som uppvisar ett begränsat mått av fördomar (även om författarna förhoppningsfullt tillägger att den fördomsfrie ändå kan komma i åtnjutande av en djupare lyckokänsla och behovsuppfyllelse). Samtidigt lurar de patologiska dragen i bakgrunden. Hos den starkt fördomsfulle finns, förklarar författarna, drag av fixering:

While the paranoid is beset by an over-all hatred, he nevertheless tends to "pick" his enemy, to molest certain individuals who draw his attention upon themselves: he falls, as it were, negatively in love. Something similar may hold good for the potentially fascist character. As soon as he has achieved a specific and concrete counter-cathexis, which is indispensable to his fabrication of a social pseudo-reality, he may "canalize" his otherwise free-floating aggressiveness and then leave alone other potential objects of persecution.²⁴

På det viset är det fascistiska inom oss också det mest intima. Vi vill inte bli påkomna med det.

Det blir skillnad på vilken intimitet som bedöms, och det är också skillnad på möjligheterna att ge den uppväxt som skapar en autonom människa – statistiken är entydig på den punkten. Det är här det blir klass igen. Både fördomar och auktoritärt beteende samvarierar framför allt med låg utbildning men också låg inkomst.²⁵ Den psykoanalytiska modellen är allt annat än klasslös.

De senaste åren har två uppmärksammade franska böcker om det strukturella våld som riktas mot arbetarklassens kroppar översatts till svenska: Didier Eribons *Tillbaka till Reims* och Édouard Louis *Vem dödade min far*.²⁶ Båda är mycket intima, de beskriver männens fysiska och själsliga förfall – i den senare nås en form av försoning, i den förra är det istället fascismen som föds ur förfallet. Båda böckernas framgångar beror, vill jag hävda, på graden av intimitet i beskrivningarna av hur samhället verkar på individerna, av vad ett klassamhälle är in på kroppen. Där får *The Authoritarian Personality* en ny aktualitet. Ska vi förstå vårt samhälle och hur det verkar på sina individer måste vi betrakta det kroppsligt, och gå in i de mest gömda delarna av psyket.

Min egen fars kropp sade stopp redan 1986, han dog på Palmes

tid. Jag minns att han läste mycket om fascismen, han ville lära sig om den, han kämpade med de akademiska texterna. Han var född i värmländska Vålberg, där den svenska fascismen också hade fötts ett fåtal år tidigare.

Och nu skriver jag det här.

Noter

- 1 Se t.ex. Wilhelm Heitmeyer, "Autoritärer Nationalradikalismus: Ein neuer politischer Erfolgstypus zwischen konservativem Rechtspopulismus und gewaltförmigem Rechtsextremismus", Katarina Becker, Klaus Dörre & Peter Reif-Spirek (red.), *Arbeiterbewegung von Rechts?: Ungleichheit – Verteilungskämpfe – populistische Revolte* (Frankfurt am Main: Campus, 2019).
- 2 Se bokserien *Deutsche Zustände*, 1–10, utgivna av Suhrkamp Verlag 2002–2011.
- 3 Andreas Hövermann, Eva Gros & Andreas Zick, "Sozialschmarotzer' – der marktförmige Extremismus der Rechtspopulisten", Andreas Zick & Beate Küpper, *Wut Verachtung Abwertung: Rechtspopulismus in Deutschland* (Bonn: Dietz Verlag, 2015), 106f.
- 4 Detta utvecklas i kapitel 5 av Graham W. Allport, *The Nature of Prejudice* (Cambridge, Mass.: Addison-Wesley PC, 1954).
- 5 Andreas Zick, Carina Wolf, Beate Küpper, Eldad Davidov, Peter Schmidt & Wilhelm Heitmeyer, "The Syndrome of Group-Focused Enmity: The Interrelation of Prejudices Tested with Multiple Cross-Sectional and Panel Data", *Journal of Social Issues*, 64 (2008:2), 364f.
- 6 Värderingsdimensionerna GAL (Grön, Alternativ, Libertär) och TAN (Traditionell, Auktoritär, Nationalistisk) introducerades först i Lisbet Hooghe, Gary Marks & Carole J. Wilson, "Does Left/Right Structure Party Positions on European Integration?", *Comparative Political Studies* 35 (2002:8), 965–989.
- 7 Erich Fromm, "Sozialpsychologischer Teil", Max Horkheimer (red.), *Studien über Autorität und Familie: Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung* (Paris: Alcan, 1936), 77–135; *Flykten från friheten* [1941] (Stockholm: Natur och kultur, 1979), 100–153.
- 8 Max Horkheimer & Theodor W. Adorno, *Upplysningens dialektik: Filosofiska fragment* [orig. 1947] (Göteborg: Röda bokförlaget, 1981), 197–240.
- 9 Martin Roiser & Carla Willig, "The strange death of the authoritarian personality: 50 years of psychological and political debate", *History of the Human Sciences* 15 (2002:4), 77f.
- 10 Theodor Wiesengrund Adorno, Else Frenkel-Brunswik, Daniel J. Levinson & R. Nevitt Sanford, *The Authoritarian Personality* (New York: Harper & Brothers, 1950), 709.
- 11 Adorno et al, *The Authoritarian*, 10. Martin Jay, *Adorno* (London: Fontana, 1984), 91.

- 12 Adorno et al, *The Authoritarian*, 6.
- 13 Jay, *Adorno*, 89f.
- 14 Adorno et al, *The Authoritarian*, 10f.
- 15 "Notes on analysts visited in relation to gathering material for the psychoanalytic case study project." 11 april, 1946. http://www.ajcarchives.org/AJC_DATA/Files/5A69.PDF. Hämtad 23 maj, 2019.
- 16 "The use of psychoanalytic case histories for the study of anti-Semitism. A note on Methodology." 17 mars, 1947. http://www.ajcarchives.org/AJC_DATA/Files/5A75.PDF. Hämtad 23 maj, 2019.
- 17 Adorno et al, *The Authoritarian*, 12.
- 18 Adorno et al, *The Authoritarian*, 12.
- 19 Definierat enligt William Graham Sumner, *Folkways: A Study of the sociological importance of usages, manners, customs, mores, and morals* (Boston: Ginn & Company Publishers, 1907), 13ff.
- 20 Adorno et al, *The Authoritarian*, 15. Som framgår av texten har även resultat från de projektiva frågorna och från personlighetstesterna använts vid formuleringen av formulären, liksom "the general literature on anti-Semitism and fascism, embracing both empirical and theoretical studies". (98).
- 21 Adorno et al, *The Authoritarian*, 241.
- 22 Adorno et al, *The Authoritarian*, 235; 386f
- 23 Adorno et al, *The Authoritarian*, 676.
- 24 Adorno et al, *The Authoritarian*, 611 (cit); 617.
- 25 Oliver Decker, Julia Schuler & Elmar Brähler. "Das autoritäre Syndrom heute", Oliver Decker & Elmar Brähler (red.), *Flucht ins Autoritäre. Rechtsextreme Dynamiken in der Mitte der Gesellschaft* (Giessen: Psychosozial Verlag, 2018).
- 26 Didier Eribon, *Tillbaka till Reims* (Stockholm: Verbal förlag, 2018); Édouard Louis, *Vem dödade min far* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2019).